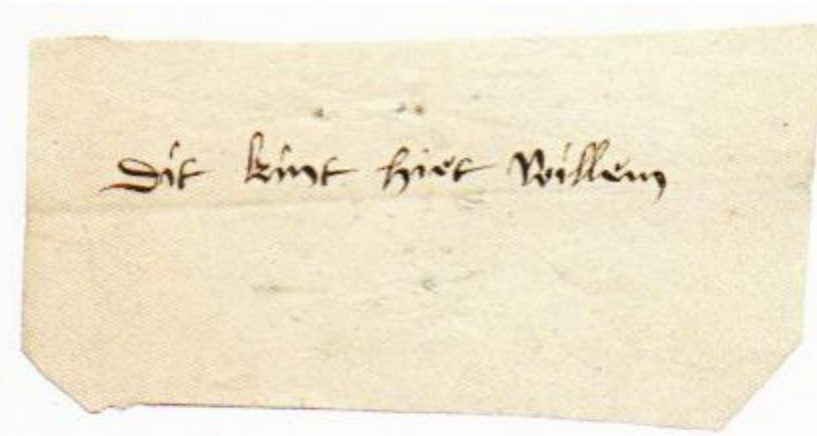

Dit kint hiet Willem

Kees van der Wiel

De Heilige Geest in Leiden –
700 jaar vondelingen, wezen en jeugdzorg

Primavera Pers – Leiden 2010

De schok van Arme Marie

In 1868 verscheen het boek *Arme Marie, een weeshuisnovelle* van Hendrik Tillema. Dat dit boek gaat over het leven in het Leidse Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis aan de Hooglandse Kerkgracht staat er niet met zoveel woorden in, maar voor de oplettende lezer was het niet mis te verstaan. Het 'gesticht', met boven de ingangspoort in de gevel een beeltenis van een groepje wezen die hun handen uitstrekken naar een nederdalende duif, moet wel het Leidse Weeshuis zijn.¹ De auteur weet bovendien alle gebruiken en gewoonten van dat huis tot in de details te beschrijven. De regenten van het huis, een gecombineerde instelling die zowel wezen als verwaarloosde kinderen opving, zaten er aan een tafel met achter hen een schilderij waarop hun voorgangers waren afgebeeld.² Ook dat kan niet missen.

Het boek van Tillema had niet de literaire kracht van het dertig jaar eerder verschenen *Oliver Twist* van Charles Dickens en haalde geen grote oplage, maar achter de hoge muren van het Leidse Weeshuis sloeg het in als een bom. In de vijftien jaar die volgden op het verschijnen van het boek, zou er in het Weeshuis, dat ook toen nog tot de vijf grootste in het land behoorde,³ op veel terreinen meer veranderen dan in het hele voorafgaande deel van de negentiende eeuw.

Het boek van Tillema is een vertelling over drie wezen, Marie en haar jongere broertjes Bertus en

Jan. Na aanvankelijk liefderijk door een oom en tante te zijn opgenomen, moesten ze na de dood van hun oom toch naar het weeshuis, omdat hun tante niet bij machte was zonder inkomen voor de kinderen te zorgen.

De aanklacht

De vertelling was voor Tillema een middel om de gebruiken in het weeshuis kritisch en met grote nauwgezetheid in de openbaarheid te brengen. De romanvorm bood hem tevens mogelijkheden om zijn figuren zijn eigen oordelen in de mond te leggen of deze te presenteren als meningen 'van horen zeggen'.

Zijn voornaamste aanklacht is dat de opvoeding in het 'gesticht', zoals weeshuizen in die tijd algemeen werden aangeduid, te onpersoonlijk is en veel te kil. Het uiterlijk van het gebouw beschrijft hij 'als gelijkend op een gevangenis' en de organisatie binnen als een die veel overeenkomsten vertoont met die van een kazerne. Het personeel ('de suppoosten' in het taalgebruik van die tijd) is niet op zijn taak berekend en mist elke pedagogische scholing. Ze zijn om den brode tot dit werk veroordeeld, omdat ze maatschappelijk zijn mislukt of voor hun eerdere betrekking te oud zijn geworden. Soms zijn het gepensioneerde militairen, zoals de eeuwig dronken portier bij de ingang die in het boek voorkomt. In de

¹ Tillema, p. 17.

² Tillema, p. 44.

³ Tijdschrift voor Weezenverpleging, jaargang 1873, 'De weezenverpleging in Nederland', p. 235. Uit deze analyse van de Volkstellinggegevens van 1869 blijkt dat het Heilige Geest Weeshuis in Leiden toen met 246 bewoners onder de bijna 250 weeshuizen in Nederland qua omvang de vijfde plaats innam, na het Hervormde Diaconie Weeshuis in Amsterdam (640 bewoners), het RK Weeshuis en het NH Diaconie Weeshuis in Den Haag (resp. 340 en 294 bewoners) en het Gereformeerd Burgerweeshuis te Rotterdam (296 bewoners). Van de 246 'gestichten' telden er slechts achttien destijds meer dan honderd bewoners.

Advertentie uit de *Leidsche Courant* van 2 december 1868 voor *Arme Marie*, de novelle van Hendrik Tillema over het Leidse Weeshuis. (Regionaal Archief Leiden)

Bij den Uitgever
K. VAN HULST
te Kampen is van de pers gekomen en verzonden:
ARME MARIE,
EEN WEESHUISNOVELLE,
door H. TILLEMA, à /1.50.
Dit werkje geeft eene nauwkeurige beschrijving hoe het met de opvoeding van weezen gaat.

praktijk heeft de instelling meer van een 'voedingsdan van een opvoedingsgesticht', aldus Tillema.

Om de orde onder de wezen te handhaven steunt de organisatie, bij gebrek aan voldoende en deskundig opgeleid personeel, voor een belangrijk deel op het omkopen van de oudere wezen, met name de ommeegaanders en de lidmaten van de Hervormde Kerk. Dat gaat gepaard met allerlei vormen van misbruik en bedrog, die vaak door het gezag met de mantel der liefde worden bedekt. Zo worden jongeren door ouderen clandestien ten eigen bate tewerkgesteld of schielijk van hun eten beroofd. Tillema maakt duidelijk dat het tolereren van deze praktijken een fatsoenlijke opvoeding natuurlijk niet ten goede komt.

De godsdienst wordt te pas en te onpas ingezet als disciplineringsmiddel. Het geloof zoals dat in het weeshuis wordt beleden, is sterk dogmatisch van aard. Het godsdienstonderricht bestaat vrijwel uitsluitend uit het uit het hoofd leren van onbegrijpelijke catechismusteksten. Psalmen zingen en voorlezen uit de Bijbel zijn ook middelen die worden ingezet ter voorkoming van onrust tijdens de dagelijkse bezigheden. 'De Bijbel wordt eerder teveel dan te weinig gebruikt', aldus Tillema.

De jongeren in het weeshuis leiden een vrijwel geheel van de maatschappij afgeschermd leven met een eigen weeshuisschool. De meisjes worden bovendien tot hun 23ste jaar voornamelijk intern te werk gesteld. Dat geeft een slechte voorbereiding op het leven na het weeshuis, waarin velen dan ook mislukken, zo stelt Tillema. 'Voor meisjes is het beter dat ze op zestienjarige leeftijd de verzoeken in het leven leren kennen, dan dat ze er onkundig

van gehouden worden, zoodat ze op haar drie-en-twintigste jaar er niet zelden in bezwijken', laat hij een van zijn romanfiguren zeggen. Dezelfde figuur verzucht dat het beter was geweest als Marie 'in 't weeshuis meer van de dingen dezer aarde en wat minder van den hemel gehoord had'.

Ook in praktische zin vindt Tillema de opleiding van de meisjes in het weeshuis te gebrekkig. Ze worden gedruild in fijn naaiwerk, maar weten van ander huishoudelijk werk weinig, waardoor ze in een baantje als dienstmeisje vaak tekort schieten. Na het huwelijk weten ze hun eigen huishouden niet te organiseren, mede omdat zij daarvoor elk voorbeeld missen. In het boek wordt ook Marie hier het slachtoffer van.

Over de beroepsopleiding van de jongens is Tillema iets positiever, al vindt hij de begeleiding bij de beroepskeuze ernstig onder de maat. Jongere weesjongens worden vaak als slaafje door hun baas geëxploiteerd. De verdiensten van de weesjongens komen grotendeels aan het huis. Een deel ervan wordt voor hen opzij gelegd voor het moment dat zij

Rechts: Ingekleurde foto van het Weeshuis aan de Hooglandse kerkgracht, circa 1900. (Particuliere verzameling)

GESJOEMEL MET DE WEESHUISKOST

'Meende hij [de weeshuisvader] dat er voedsel genoeg voor de kleinen werd gegeven, dan had hij behooren te onderzoeken of de kinderen het ook werkelijk kregen. Soms werden kommen met eten, voor de kleinen bestemd, verdonkeremaand. Er waren namelijk jongens, die verkeerding met de dienstmeisjes uit de kinderkamer aanknoopten enkel en alleen om daardoor het aan de kleinen ontstolen eten te bekomen. Ook had men in die kinderkamer helpsters, die geregeld hare boterhammen aan andere weesmeisjes verkochten, zonder daardoor iets te ontberen, want ze voedden zich ten koste van de kleinere weeskinderen. Op zoo iets had de vader moeten letten. Hij was immers niet in het weeshuis geplaatst om gedurig tegenover het bestuur 'den huichelaar' en bij de kinderen en sommige suppoosten 'den boeman' te spelen. Is een weesvader door eerezucht of vooroordeel, of door iets anders te verblind om op zulke dingen nauwkeurig te letten, men geve hem dan als intrigant prijs aan het oordeel der publieke opinie. Wat baat het, bijvoorbeeld dat het bestuur van een weeshuis in een jaar ongeveer duizend gulden meer uitgeeft voor koorn, opdat de kinderen

dikker boterhammen zullen krijgen, wanneer de bakker en de schenker stukken brood, van zwaarder gewicht dan gewone boterhammen, voor een cent aan de kinderen verkoopen?

De voeding was in 't algemeen te ongelijk. Wanneer men de eetzaal binnentrad en er vleesch of spek zag verdeelen, dan verwonderde men zich over de hoeveelheid, aan de oudste gegeven, terwijl de jongste werkjongens zeer weinig ontvingen. De schooljongens verkochten bovendien niet zelden het hun toegedeelde voor een halven cent. Menigeen zal denken, dat een jongen die het krachtigst in zijn groei is, en den geheelen dag hard bij zijn baas sjouwen moet, evenveel voedsel toekomt als iemand, die de twintig reeds passeerde. In 't weeshuis scheen men van een ander gevoelen. Men volgde er een geuloekt systeem, waardoor de grootsten ten koste der kleineren bevoorrecht werden. Was dit op zich zelf reeds verkeerd, de reden waarom men dit deed was nog treuriger. Men deed het om de grootste weeskinderen daardoor te vriend te houden. Wanneer de kleineren nu en dan ontevreden waren en elkander trachten op te ruien, dan vond men in de bevoorrechte grootsten een krachtigen

steun tegen hen. Zoo iets moge staatkundig wezen, opvoedkundig is het zeker niet. Maar de vader beschouwde het weeshuis ook meer als een voedings- dan als een opvoedingsgesticht. Bracht men hem de verkeerdheid van het systeem, waardoor het eene kind over het andere heerscht, onder het oog, dan argumenteerde hij gewoonlijk met beelden, ontleend aan het militaire leven. Nu gaan over 't geheel de meeste vergelijkingen mank, maar geen sterker, dan die van het leven in een kazerne en in een weeshuis.

Orde moet er in beide inrichtingen zijn. Zij is een onmisbaar vereischte voor elke inrichting. Doch wee de orde in een weeshuis, waaraan de vrijheidszin en de levenslust, van elk kind ten offer gebracht moeten worden. Het bestuur in het weeshuis moet de orde en de tucht kunnen handhaven zonder de hulp van de grootste weeskinderen. Hun hulp mag niet verlangd worden door de gemakzucht der suppoosten, zij mag niet meer zijn dan: oefening voor het kind. Het weeshuis toch moet niet enkel voor het heden, 't moet voor de toekomst van het kind zorgen'.

H. Tillema, Arme Marie, p. 32-34.

het huis verlaten. De overeengekomen verdiensten zijn echter opvallend laag. Dat geeft de oudere weesjongens de mogelijkheid om bij hun baas zwarte bijverdiensten te bedingen, zonder dat het weeshuis daarachter komt. Die extra inkomsten worden, volgens Tillema, meestal zinloos verkwist. Zowel het bedrog als de verspilling vindt hij vanuit opvoedkundig oogpunt een slechte zaak.

Door één van Tillema's romanfiguren worden de regenten afgeschilderd als 'autocraten, die zich koninkjes wanen in hun eigen koninkrijk'. Ze hebben, in de ogen van Tillema, weinig weet van wat er in het weeshuis omgaat. Met de wezen zelf hebben zij vrijwel geen contact, behalve in de rol van

boeman. Dat bezorgt hun een eenzijdige blik op het weeshuisbestaan.

Vrijwel alle informatie loopt via de binnenvader, die daarmee de regenten manipuleert en zich op zijn beurt zelf laat manipuleren door wezen die weten hoe het spel gespeeld moet worden. Als het aan Tillema lag, zag hij de benoeming van de regenten het liefst tot een jaar of vijf beperkt. Hij pleit er bovendien voor van het regentschap een betaalde functie te maken, zodat ook burgers met kennis van zaken ervoor in aanmerking kunnen komen en niet alleen personen uit bevoorrechte families.

Een van de romanfiguren is Marie's verre achterneef Gerrit uit Overijssel. Hij trekt zich het lot van de

weeskinderen aan, omdat hij zelf in zijn jeugd ook in dit weeshuis heeft gezeten. Hij heeft daaraan een aanzienlijke wrok overgehouden en vertelt over de straffen met de schrobbebank en het blok, die hij nog heeft meegemaakt. Ook laat hij de lezer weten hoe hij in het geniep, onder begeleiding van huzaren, naar de wezenkolonie in Veenhuizen is afgevoerd. Daarmee laat Tillema zien dat er in de loop der jaren toch wel het een en ander ten goede is veranderd.

Ook in andere opzichten is het verhaal van Tillema niet ongenueanceerd. Zo benadrukt hij 'de goede inborst' van sommige suppoosten, en wordt

af en toe onrecht, dat kinderen wordt aangedaan, op het laatste moment toch rechtgezet. Over de kleding schrijft hij dat dit weeshuis de wezen gelukkig niet meer in van die 'gekke narrenpakken' laat lopen, zoals sommige andere tehuizen.

Sommige misstanden blaast Tillema niet overmatig op. Zo is er het enigszins terloops vertelde verhaal van een meisje dat kort na haar uittrede uit het huis zwanger blijkt te zijn van de portier, die alles ontkent. Hij vertelt ook dat er in de stad verhalen rondgingen dat de regenten dure maaltijden lieten bereiden op kosten van het weeshuis. Ook dat corrigeert hij: die etentjes hielden ze wel, maar betaalden

Het Heilige Geest Weeshuis met op de achtergrond de Hooglandse Kerk, in 1871 geschilderd door Cornelis Springer (1817-1891).
(Particuliere verzameling)

ze uit eigen zak. Tillema vond het echter dom om de maaltijden in de regentenkamer te laten opdienen. Daarmee werkten de regenten de praatjes in de hand.

Alles in het boek wijst erop dat de auteur iemand was die het huis van haver tot gort kende. Het is echter duidelijk dat het Tillema niet te doen was om misstanden in het Leidse Weeshuis aan de kaak te stellen maar om een discussie op gang te brengen over het weeshuisregime als zodanig.

Tillema

Hendrik Tillema was inderdaad voor het Leidse Weeshuis geen onbekende. Hij was van oorsprong een Drentse boerenknecht die zich had opgewerkt tot onderwijzer. In 1860 trad hij als godsdienstonderwijzer bij het Heilige Geest Weeshuis in dienst.⁴ Hij vervulde die functie ambitieus en met groot plichtbesef. Daarvan getuigen onder meer de boeken waarin hij de vorderingen van zijn leerlingen minutieus bijhield, met veel gevoel voor de persoonlijke benadering.⁵ In een brief aan de regenten uitte hij zijn bezorgdheid over de slordige manier waarop veel kinderen met de aan hen uitgereikte Bijbels omgingen, waarvan vaak vele pagina's waren uitgescheurd. Hij stelde voor om de jongens op hun drinkgeld te korten voor de aanschaf van nieuwe Bijbels, in plaats van deze kosteloos te vervangen als ze versleten waren.⁶

In 1866 kwam regent dr. C. van Kaathoven echter met een klacht over Tillema in de regentenvergadering.⁷ Tillema zou de wezen die aan hem waren toevertrouwd, hebben bekend dat hij zelf niet volledig achter alle catechismusteksten stond die hij hen leerde. Tillema werd bij de regenten ontboden en ontkende niet. Het ging vooral om de geest en niet om de letter van de Heilige Schrift, zo beklemtoonde hij en beriep zich daarbij op de grote hervormde 'kerkvaders' van zijn tijd, zoals Groen van Prinsterer en Da Costa, die soortgelijke uitspraken hadden gedaan. De regenten namen daar geen genoegen mee en Tillema had geen andere keus dan ontslag te vragen.⁸

Tillema was het slachtoffer van een strijd tussen de rechtzinnigen en de zogenoemde 'modernen' die een groot deel van de negentiende eeuw de Nederlands Hervormde Kerk stevig in de greep hield, ook in Leiden. De 'modernen' verzetten zich tegen

te veel dogmatiek en legden het accent op geestelijke inspiratie. Zij voelden zich kinderen van de Verlichting en bepleitten een open opstelling tegenover andersdenkenden. De rechtzinnigen hechtten sterk aan de letter van de Schrift en propageerden, om het geloof zuiver te houden, de zogeheten 'soevereiniteit in eigen kring'. Zij waren in beginsel 'anti-revolutionair', dat wil zeggen tegen de principes van 'vrijheid, gelijkheid en broederschap', die aan de basis lagen van het negentiende-eeuwse liberalisme. Waar het de opvoeding betrof ging het in de praktijk om een strijd tussen de voorstanders van de Openbare School en die van de School met de Bijbel. In 1886 zou deze richtingenstrijd dankzij Abraham Kuyper leiden tot een scheuring en het ontstaan van de Gereformeerde Kerk. Het Weeshuis, dat volgens zijn statuten bestemd was voor 'kinderen van de Nederduitsch Hervormde Gemeente', zou met deze kerkelijke affaires nog meer te maken krijgen, zoals we verderop zullen zien.⁹

Zoals duidelijk blijkt uit *Arme Marie* was Tillema iemand van de moderne richting. In hoofdstuk VIII van zijn boek beschrijft hij de gewetensnood van

De ingangspoort van het Heilige Geest Weeshuis aan de Hooglandse Kerkgracht, met onder meer de portier en twee weesmeisjes, eind negentiende eeuw. (Foto J. Goedeljee, Regionaal Archief Leiden)

⁴ Nijkeuter, p. 88.

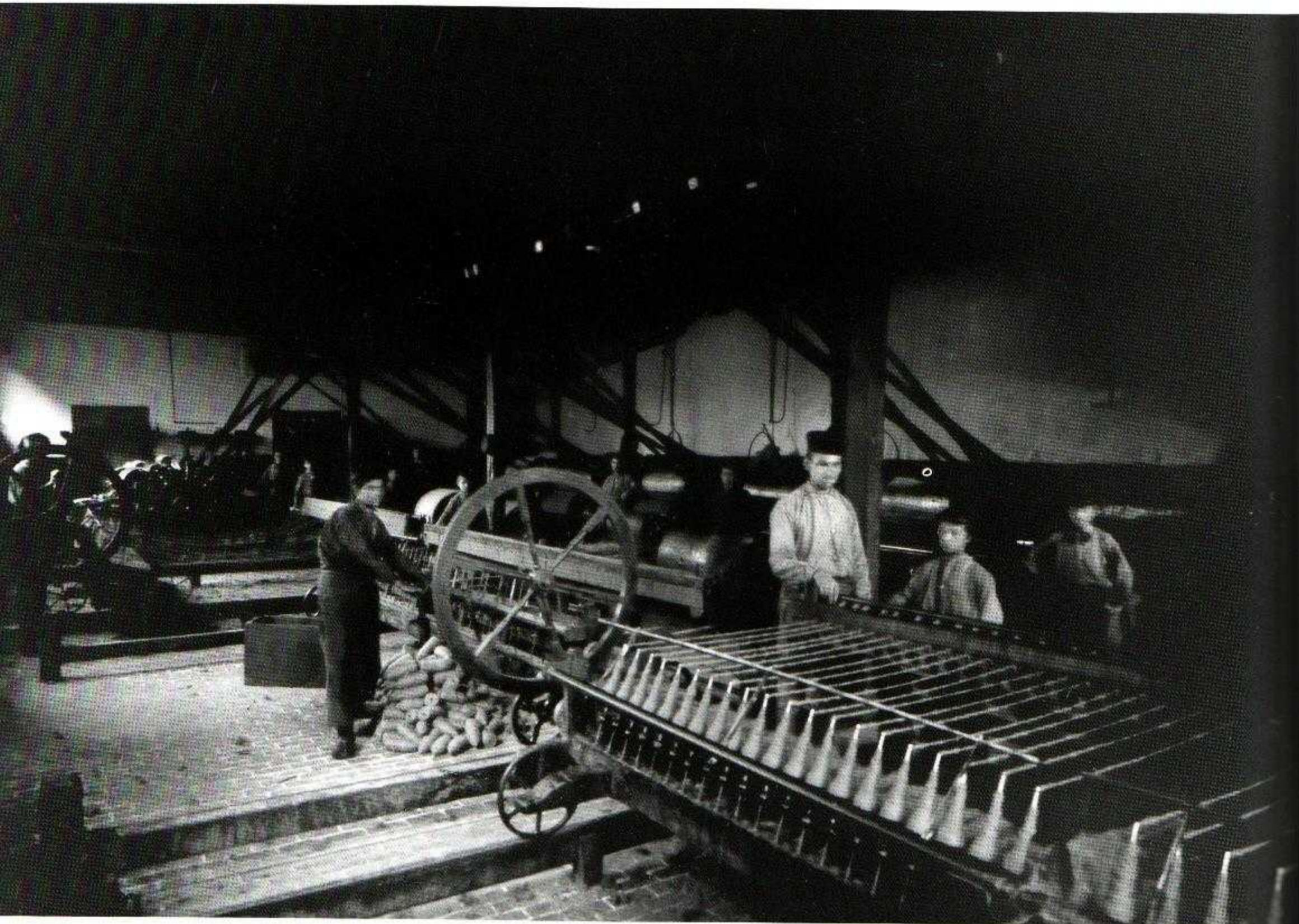
⁵ HGW 3772 en 3773.

⁶ HGW 4031; Nijkeuter, p. 88.

⁷ HGW 106.

⁸ HGW 106, ontslagbrief Tillema, 9 april 1866.

⁹ Gemeentebld van Leyden, 1864, nr. 9.

Kinderen aan het werk aan spinmachines bij de Leidse dekenfabriek van de firma Van Wijk & Co aan de Herengracht, eind negentiende eeuw. Kinderarbeid kwam in de negentiende eeuw in de Leidse textielindustrie veel voor. Weeskinderen werden echter niet naar de fabriek gestuurd maar moesten in de leer bij een vakman.

(Regionaal Archief Leiden)

de godsdienstleraar in het huis die de kinderen schuld en zondigheid moest inprenten, hoewel dit tegen zijn overtuigingen inging. 'Waartoe anders bekleedde hij zijn post in 't weeshuis?', schrijft hij vertwijfeld en we mogen wel aannemen dat hij het daarbij over zijn eigen rol had.¹⁰

Na zijn ontslag uit het Weeshuis is Tillema geen outcast geworden in Leiden. Hij kreeg van de Hervormde Kerk een baan aangeboden als godsdienstonderwijzer op de openbare scholen. Bevriende predikanten, die wat in hem zagen, moeten daarbij een goed woordje voor hem hebben gedaan. Een van hen was wellicht de invloedrijke 'moderne' theoloog professor L.W.E. Rauwenhoff, die in Leiden predikant was voor hij tot hoogleraar werd benoemd. Hij was ook de grondlegger en

voorzitter van de nieuwe 'Vereeniging in het belang der Weezenverpleging', die een tijdschrift uitgaf dat zeer kritisch stond tegenover de traditionele weeshuizen. In het eerste nummer van dat *Tijdschrift voor Weezenverpleging* uit 1869 wijdde Rauwenhoff een lovende recensie aan het boek van Tillema, dat hij 'in handen van alle regenten en regentessen van weeshuizen wenschen zou'.¹¹

Leiden wordt wakker

In de jaren zestig van de negentiende eeuw was er niet alleen opschudding in het Weeshuis. Het giste ook op andere terreinen in het al meer dan een eeuwlang verpauperde Leiden. In 1863 publiceerde J.J. Cremer in het deftige dagblad *Het Vaderland* zijn geruchtmakende feuilleton 'Fabriekskinderen,

¹⁰ Tillema, p. 98.

¹¹ *Tijdschrift voor Weezenverpleging*, 1869, p. 66.